

Adalet Beklentimiz ve Adaletin Beklentileri*

Tuncer NAMLI**

Öz Bu çalışmada adalet kavramı ile ilgili bir çerçeve çizilmeye çalışılmaktadır. Önce adalet kelimesinin kök anlamları üzerinde durulmakta, özellikle ayetlere atıfla bu anlamların teyidi yoluna gidilmektedir. Ardından hukuk felsefecilerine göre adalet kavramı ele alınmaktadır. Adalet kavramı ayrıca daha geniş çerçevede ahlak-hukuk ilişkisi bakımından da ayrıntılı olarak incelenmektedir. Çalışmanın ikinci kısmında ise İslami anlamda bir adaletten söz etme noktasında Kur'an'daki akıl kalp bütünlüğüne göndermede bulunmakta ve adalet kavramıyla ilgili bazı tikel hükümlerin yer aldığı ayet örnekleri üzerinden adaletin objektif hale getirilişi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Makalenin sonunda adaletin hem İslam'ın, hem de vicdanın bir gereği olduğu ve değişmez ideal normatif bir değeri ifade ettiği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Adalet, normatif hukuk, pozitif hukuk, hukuk felsefesi, Stoacılık, İslam, Kuran.

Our Hopes for the Justice and the Justice as Itself

Abstract This study tries to give a general framework about justice. For this aim, it discusses the etimological dimensions of the word of adalet, justice; and it is attempted to confirm the various senses of this word by referring some relevant verses in Quran. Following that, the concept is discussed in details in the relationship between Ethics and Law. In the second part of the article, it is referred to the unity of reason and heart in Quran, mentioning a justice in the Islamic sense. It takes some relevant verses contain particular judgements about justice to reach the objectivizations of it. It is concluded that justice is one of the most important parts of Islam and the consciousness, adding it is an eternal and ideal value.

Keywords: Justice, normative law, positive law, philosophy of law, Islam, Quran, Stoicism.

* Bu başlık, Vecdi Aral'ın iki ayrı başlığından esinlenerek tercih edilmiştir. *Beklediğimiz ve Bizden Beklenen Adalet*, İstanbul 2014, Legal Yay. s. 13, 29.

** İlahiyatçı-Araştırmacı, Anadolu İlahiyat Akademisi,
tuncer_namli@hotmail.com ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1230-5568

1. Adaletin Anlam Dünyası ve Kavramsal Çerçeve

Sözlüklerdeki anlam zenginliği, adaletin neden hukuk idesi ve toplumsal düzenin (mülkün) temeli olduğunu gösterir niteliktedir. “adele- ya’dilü” fiili, en yaygın anlamıyla adil olmak, adil davranmak, yani işinde, davranışında doğru olmak, “adüle-ya’dilü” kalıbıyla eş anlamda “dürüst olmak”, “denk, mutedil, orta, dengeli olmak” anlamlarına gelmektedir. Buna ek olarak anlam tayfında öylesi manalar var ki “adalet” kelimesinin, ahlak ve hukuk felsefesinin en temel kavramlarına genetik kodlar oluşturduğunu hissettirmektedir. Örneğin insan vicdanının tabii davranışı anlamında “insaf etmek”, ahlak ve hukukun bir vasfı olacak şekilde doğrultmak, doğru hükmetmek, hükmü değiştirmek, mizanı denkleştirmek, düzeltmek, tesviye etmek (eşitlemek, düzenlemek), bir şeyi diğer şeyle beraber yapmak, birlikte binmek (ortak olmak, birlikte hareket etmek), uygun olmayan bir şeyi diğer şeye eş yapmak (şirk koşmak) buradan hareketle bazı kullanımlarda yoldan sapmak, zulmetmek, bir şeye meyletmek, yönelmek vs.

İsim formunda veya bir insana sıfat olarak kullanıldığında da benzeri anlamların sıralandığını görmek mümkündür. “el-adlü” kelimesi, “zulmün zıddı, adalet, doğruluk, güvenilir, benzer, eş, karşılık (mukabil), beraberlik, bedel, fidye” anlamlarına; “adil” kelimesi, “adil (hakşinas), eş, misil, nazir, heybe, yükün bir yarısı” manalarına; “muadelet” kelimesi ise “denklem, denge, muvazene” anlamlarında kullanılmaktadır.¹

Adalet kelimesinin farklı türevlerinin bu manaların en azından bir kısmını örnekleyecek şekilde Kur’an ayetlerinde kullanıldığını görmek mümkündür. “*Ey insan! Seni yaratan, düzenleyen, dengeleyen (adele) ve şeklini dilediği gibi terkip eden Rabbin hakkında seni yarılta şey nedir?*”² Bu ayette “adele” fiilinin insan fitratının “düzgün ve dengeli” bir şekilde terkip ve tesviye edildiği anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu da adalet kelimesinin insanın doğasıyla birlikte var olduğunu, ferdin onu vicdanında bir değer olarak hazır bulduğunu gösteren önemli bir göstergedir. Romalı Stoistlerden günümüze kadar bir çok hukuk felsefecisi ahlak ve nizam yasalarının insan fitratında ve vicdanında içkin olduğuna dikkat çekmişlerdir. Adalet idesi de bunların başında gelir.³

Adalet kelimesinin şu ve benzeri ayetlerde ise bedel, karşılık veya fidye vermek anlamlarında kullanıldığı görülmektedir “*Dünya hayatı kendilerini aldattığı için dinlerini oyun ve eğlence yerine koyan o zalim kimseleri kendi hallerine bırak da bu Kur’an aracılığıyla onlara şu öğüdü ver. Herkes yaptıkları karşılığında hak ettiği azaba mabkûm olacak, hiç kimsenin Allah’tan başka bir velisi (hamisi) veya şefaâtçisi olmayacak ve her şeyini fidye (adlen) verse dahi kesinlikle kabul edilmeyecektir. Onlar, hak ettikleri azaba mabkûm olmuş kimselerdir. Kâfirlik etmeleri sebebiyle onlara kaynar bir içecek ve elem verici bir azap vardır.*”⁴ Hak ettikleri azaba karşılık bir bedel olarak

verilen fidyeye anlamında “adlen” kelimesine verilmiş olan bu anlam, onu hak anlamıyla yan yana getirmektedir. Çünkü adaletin hak edene hakkını verme anlamı mevcuttur.⁵ Hz. Davut (s) kıssasında “hak ile hükmetmek” ifadesinin adaletle hükmetmek anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶

Anlaşıldığı kadarıyla insanlardaki hakikate ulaşma ve hakkı gerçekleştirme azmiyle adaleti gerçekleştirme azmi, vicdanda bulunan yüksek değer duygusunun en güçlü dinamikleridir. Ayetin, insanları hakka yönlendirmek ve o hak doğrultusunda adaleti gerçekleştirmek gibi iki prensibi bir arada kullanması da ahlak ve hukukun bu ideal iki değerinin altını çizdiğini gösterir: “*Musa'nın kavminden hakka ulaştıran ve onunla adaleti gerçekleştiren bir topluluk da vardı.*”⁷ Şu ayette de benzeri bir ilişkinin varlığı sezilmektedir: “*Rabbinin indirdiği söz, hem doğruluk hem de adalet bakımından kusursuzdur. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O, her şeyi işitir ve bilir.*”⁸ Fakat bu duygusal dinamik Musa'nın kavmiyle sınırlı bir olgu değildir. Her dönemde yaşayan insanlar arasında bu duygu ve dinamizmi kaybetmeyen bir topluluk hep var olagelmıştır. “*Yaratmışımız insanlar arasında bir topluluk da var ki hakka iletir ve onunla adaleti gerçekleştirirler.*”⁹ Ancak ayette ontolojik temelli *hak* kavramından salt değersel gerçekliği ifade eden doğruluk ve dürüstlük anlamına geçildiği hissedilebilmektedir. Gerçi adalet ve hak kavramlarının anlam farklarından söz etmek mümkün olsa bile kişiye hakkını vermenin adalet olduğundan söz etmek kadar, haksızlık etmenin de adaletsizlik olduğundan söz edebiliriz.

Adalet kavramının anlamı ve diğer kavram ve değerlerle ilişkisi konusunda hukuk felsefecileri çok geniş değerlendirmeler yapmışlardır. Fakat biz bunlardan sadece konuyla ilişkili gördüğümüz iki değerlendirmeyi özetlemekle yetinmek istiyoruz: Örneğin Ch. Beudant'a göre insanların birlikte yaşama zarureti, insanın hemcinsine karşı hürmet beslemesi zarureti doğurmuştur. İnsanlardaki bu mütekabil hürmet hissi ise adalet idesinin rüşeym halindeki durumudur. Kanun soyut bir irade olmak sıfatıyla gayri şahsî ve hissiyattan âri bir hamidir. O, sosyal himayenin en mütekâmil şeklidir. Fakat kanunların kıymet ve değerleri de ancak belirli kanunlar dairesinde mevcuttur. Devletlerin kanunlarına hâkim olan diğer kanunlar da mevzuatın ve kanun koyanın üstünde bulunan bir adalet fikrinde toplanır. Bu, aklın kabul edebileceği en yüksek mânadaki hukuktur. Vazii kanunun yolunu aydınlatan ideal ve ışık budur. Bu düşünceleriyle Beudant, Çiçeron'un “*becta ratio*”suna ve Antigone'nin yazılı olmayan kanunlarına dönmüş olur. Çünkü ona göre hakikat, nasıl adaletin fevkinde ise adalet de kanunun fevkinde bir şeydir.¹⁰

Müspet hukukun objektif mütalarının tefrik ve tesbitine girişen Geny ise bunları dört gurupta toplar: a. Gerçek mütalar veya dar mânada tabî mütalar, b. Tarihî mütalar, c. Akli mütalar, d. İdeal mûta.¹¹ Akli verinin bunların hepsinin düzenleyicisi olduğunda karar kılan Geny, mütalar arasındaki hiyerarşi ve asgarî tabîi hukukun muhtevası olarak adaleti ele alır. Müspet

hukukun ilmî şekilde hazırlanması ve üretilmesi tamamen aklı mûtanın etrafında dönmektedir. Fakat bu aklı mûtadan meşru bir şekilde ne talep edilebilir? Vaktiyle kendisinden pek fazla şeyler istenmiş ve sui istimal edilmişti. O halde bu taleplerin makul haddi nedir? Bu, esas itibariyle bir tek şeydir: Adalet mefhumu. Yani sosyal hayatta nizam ve sulhün tesisine imkân veren yegâne şey. Fakat «adalet»ten ne anlaşılmalıdır?¹²

Geny bu hususta iyimserdir ve adaleti tarif işini Aristo'ya havale eder ve birçoklarının da aslında aynı şeyi yaptığını söyler. Aristo'nun dağıtıcı, denkleştirici ve sosyal adalet tasnifini biraz şekli bulmakla beraber objektif adaletin iki düsturunu aynen kabul eder: Herkese kendisine ait olanı vermek, kimseye zarar ıka etmemek. Fakat ona göre bu düsturlar çok genel ve kapalı olmakla birlikte gerçeğe uygundur. Herkese kendisine ait olanı vermektan kastın ne olduğu sorusunun cevabı da, her şeyden evvel insan şahsiyetinin yüksek kıymetidir. Bu kıymet onun dokunulmazlığını emreder ve ona hattihareket kaidelerini telkin eder. Sonra bu kıymet, insanların birlikte yaşamalarından doğan ve adalet mefhumunda mündemiç olduğunu gördüğümüz eşitliğin zaruri bir hudutlandırılmasını tazammun eder. İşte hukukun en devamlı cehdi olarak kalması gereken menfaatlerin uzlaştırılması davası buradan kaynaklanır.

Bu tarz zincirleme deliller serisi ile Geny, ahlâk kaidelerinin icabı olan hürriyet sınırlamalarını, kardeşlik ve tesanüt hislerinin gereklerini, rekabet yasaklarını, tabii borçları, aile teşkilatını, miras kurallarını bu iki adalet düsturundan çıkarmaya çalışır. İctimaî adaleti ilgilendiren münasebetleri, insanın insan tarafından istismarı yasağını, hayat hakkını, cismani tamamıyet hakkını, siyasî ve içtimaî hürriyetleri hep aynı prensibin sonucu olarak açıklar. Fakat bu çıkarım şeklinin, zaman ve zemine göre, çevrenin türlü şartları yani gerçek, tarihî ve ideal mûtaların tespit ve müşahedesi sonunda aklı mûtanın tayin ve tanzimi sayesinde vaki olduğunu söyler.¹³

2. Ahlaki Boyuttan Hukuki Boyuta Adalet

Fakat ister hak kelimesi olsun ister adalet, Mekke dönemi boyunca bu tümel ahlaki normları daha çok bireysel yükümlülükler olarak öneren ayetlerin, öncelikle bu ilkelere inanan bilinçli bir toplum kesimi oluşturmayı hedeflediği anlaşılmalıdır. Örneğin şu ayette toplumun en zayıf bireyleri olan yetimlerin hakkına tecavüzden sakınmak, ölçü ve tartıda hakkaniyet ve doğruluktan ayrılmamak, yakınlar aleyhine bile olsa gerçeği konuşmaktan çekinmemek gibi en temel davranış normları hem adalet ilkesinin hem de Allah ile yapılan ahitlerin kapsam alanına dâhil edilmektedir. “*Reşit oluncaya kadar yetimin malından uzak durun. -Sadece iyilik yapmak için ilgülenebilirsiniz- Ölçü ve tartıda adaleti gözetin. -Tabi ki biz hiç kimseye gücünün üzerinde bir sorumluluk yüklemeyiz- Yakın-*

larınızla ilgili olsa bile konuşmalarınızda adil olun ve Allah ile yaptığımız ahitleri gözetin. Öğüt almanız için Allah'ın size yaptığı tavsiyeler işte bunlardır!"¹⁴

Bu ahlaki normlar öyle hassas bir noktada duruyor ki Allah'ın indirdiği kitaba tabi olmak ve insanlar arasında adaleti gerçekleştirmek gibi insanın iki önemli misyonunu bir arada tutmaktadır. Biri inanç alanıyla diğeri toplumsal düzen kurallarıyla doğrudan ilgili iki farklı alanı bir karede buluşturuyor. Fakat farklı dinlerden olan insanların din özgürlüğüne işaret edilirken, toplumda adaletin gerçekleştirilmesinden ödün verilmemesi gerektiğine de dikkat çekiliyor. *"Bundan dolayı sen onları sadece davet et; emrolunduğun gibi dosdoğru ol, onların uydurdukları şeylere uyma ve şöyle de: "Ben, Allah'ın indirdiği kitaba iman ettim. Sizin aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Bizim Rabbimiz de sizin Rabbiniz de Allah'tır. Bizim yaptıklarımızın sorumluluğu bize, sizin yaptıklarınızın sorumluluğu size aittir. Sizinle bizim aramızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah, hepimizi bir araya toplayacaktır; dönüş O'nadır."*¹⁵ İnandığı değerlerden emin olmak, ahlaki olarak dosdoğru yolda yürümek ve adaleti gerçekleştirebilmek için mücadele etmek, zor kullanmaksızın dine davet etmek, fakat daveti kabul etmeyenler üzerinde adaleti uygulamak öneriliyor. Bu da dinde şiddet kullanmanın yasak, hukukta zorunlu oluşunun bir sonucu olabilir. Çünkü Kur'an "Dinde cebir veya şiddet kullanma hakkı yoktur" ayetine karşın, biraz sonra işaret edeceğimiz ayette¹⁶ hukukun karakterinin devlet erkiyle uygulanması olduğuna işaret vardır. Bu bütün hukukçuların da neredeyse ortak kanaatidir.¹⁷

Kur'an'ı-Kerim tam da bu noktada hem insan için hem de Allah için ortak bir örnek vererek dosdoğru yolda gitme ve adaleti emretme konusunda güç, yetki ve yeteneğin olmazsa olmazlığına işaret ediyor. Yetki ve mülkü olmayan aciz varlıkları tanrı edinmeye örnek verirken, öncelikle hiçbir imkân sahibi olmayan, aksine kendisi başkasının mülkü olan bir köle ile her türlü nimete kavuşturulmuş ve dilediği gibi tasarrufta bulunma yetkisine sahip bir efendinin mukayesesini yapmaktadır. Ardından efendisinin yardımını olmadan yürüyemeyen, konuşamayan böyle bir köle ile doğru yolda giden ve adaleti emreden kimsenin eşit olamayacağına dikkat çekmekte ve adaleti emrecek kişi veya kurumun güç ve yetki sahibi olması gerektiğine, dolayısıyla meşruiyetini toplumsal zeminden alacağına açıkça gönderme yapmaktadır. *"Allah; hiçbir şeye sahip olmayan, aksine kendisi başkasının mülkü olan bir köleyle, kendisine verdiğimiz güzel rızıklardan gizli ve açık infak eden adamın durumunu onlara örnek vermektedir. Bu iki kişinin durumu bir olur mu? Öyleyse hamd, Allah'a aittir. Fakat onların çoğu anlamıyor. Allah, şu iki kişinin durumunu da bir başka örnek olarak vermektedir: Onlardan birisi, konuşma imkânı olmayan, aksine efendisine (mevlâsına) yük olan bir çaresiz. -Efendisi onu hangi yöne çevirse yürüyüp de bir hayır getiremez.- Hiç böyle birisiyle dosdoğru yolda giden ve adaleti emreden kimse bir olur mu?"¹⁸*

Kur'an'ın ve onu indiren ilahi iradenin bu kavramları ahlaki ve dolayısıyla hukuki ilkeler dizgesinin en başında indirmesi, bu ilkelerin hayatın ve tarihin doğal işleyişi içerisindeki yerini ve önemini bilerek indirdiğinin açık ifadesidir. Bireysel adalet mücadelesinin toplumsal meşruiyet zeminine kavuşma evresi, ahlak ile hukuk arasındaki farkın belirgin hale gelme sürecidir. Adaleti gerçekleştirmek için toplumsal bir meşruiyet zemini oluşturmak kaçınılmaz olduğu gibi, hukukun görevi de toplumda hassas dengeler üzerine oturacak bir adalet sistemi geliştirebilmektir. Çünkü hukuk, ahlak ve adalet gibi değerlerin önce toplumsallaşma sonra da kurumlaşma aşamalarında ortaya çıkan sistemin adıdır. Bu nedenle onu düzenlemek adalet bilimi olarak hukukun görevidir. Toplumları adalet içerisinde bir arada uyum içerisinde yaşatabilmenin yolu, adil bir hukuk sisteminden geçer. Toplumsuz bir hukuktan söz edilemediği gibi hukuksuz ve adaletsiz bir toplumdaki da söz edilemez.¹⁹

Bütün değer yargıları gibi kökü fert vicdanının derinliklerinde kaynayan ve ancak insanın tutum ve davranışlarında görünür hale gelen adaletin en nesnel olduğu yer toplumsal ilişkiler ve hukuktur. Dolayısıyla soyut adalet idesini pozitif bir sistem olarak işletmenin adı pozitif (meri) hukuktur. Fakat pozitif hukuk onları kurup geliştirirken ve işletirken bile pozitifleşmiş adalet ve hak gerçeğinin üzerinde ayrıca ideal bir hak ve adalet normu mevcut olmaya devam eder ki onlar hukuktaki değişim ve tartışmalardan hep muaf kalırlar. Toplumsal ilişkilere bağlı olarak hukukta gerçekleşen her türlü değişime rağmen bu ideal değerler hukuka ve hukukçuya bir kutup yıldızı gibi yol göstermeye devam ederler.²⁰

Fakat adil bir hukuk sisteminin de adalete inanmış ve onu içselleştirerek davranış haline getirmiş bir topluluktan geçtiğini unutmamamız gerekir. Aral'ın ifadesiyle insanın hukuktan adalet beklemesinden daha doğal bir şey olamaz. Ancak Adaletin de insandan ve insan cemiyetinden beklentilerinin olduğunu ve adaleti hak etmek gerektiğini, bunun için bir takım fedakârlıkları üstlenmeyi ve bedel ödemeyi göze almanın kaçınılmaz olduğunu bilmemiz gerekir.²¹ Şu ayetlerin biraz da buna işaret ettiğini düşünüyoruz: “Allah; adaleti, iyiliği ve yakınlarına yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, çirkin işleri ve azgınlığı yasaklar. O, size öğüt almanız için öğüt vermektedir.”²² Özellikle şu ayetin adalet beklemek için adalet üretmek gerektiğini, adalet yapmaya hazır olmak gerektiğini hatırlatmaktadır. “Allah size emanetleri ebline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar da güzel öğütler vermektedir. Şüphesiz ki Allah, her şeyi işitir ve bilir.”²³

Aslında adaletin ahlaktan başlaması, toplumu meydana getiren fertlerden başlaması anlamına geldiği gibi, adalet üretmesi gerekenlerin sadece yasama, yürütme ve yargı görevini yerine getirenlerle sınırlı olmadığını da göstermektedir. “Ey iman edenler! Yapacağımız şahitlik kendi aleyhinize, anne babanız ve yakınlarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik ederek adaleti gerçekleştiren kimseler olun.

*Şahitlik ettiğiniz kimseler, ister zengin olsun isterse fakir, Allah onlara sizden daha yakındır. Adil davranmayı bırakıp da beveslerinize uymayın. Gerçeği saptırır ve onu söylemekten kaçınırsanız, Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”*²⁴ Kısaca ifade etmek gerekirse adaletin arandığı yerde adalet olmalıyız ya da adaleti arayanların yanı başında olmalıyız ki adaletle ihtiyaç duyulduğunda aradığımız şeyi yerinde bulabilelim. “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle savaşacak olursa aralarında barışı sağlayın. Şayet bir grup diğerine saldırırsa Allah’ın emrine dönünceye kadar saldırgan olanla savaşın. Saldırıdan vazgeçerse adaletle aralarını düzeltin ve mutlaka adaleti sağlayın. Allah, adaleti gerçekleştirenleri sever.” (49 Hucurat, 9)

Öte yandan adalet barışı sağlamanın en önemli dinamiğidir. Fakat bazen barışı temin için savaşı göze almak da adalettir. Tıpkı toplumda huzur ve güveni sağlamanın önemli aracı olan hukukun, kurumsal otorite olarak güç ve erk kullanmak zorunda olması gibi!²⁵ Fakat Kur’an’ın adalet konusunda müntesiplerine yüklediği sorumluluk, bundan ibaret de değildir. Aynı düşünce ve inanca sahip insanlara karşı yerine getirilmekle sınırlı olmayan, kendilerine düşmanlık etmiş ve düşmanca ilişkileri başlatmış bir topluma karşı da adil olmayı yükleyen objektif bir adalet öngörmektedir ki buna, adalet ötesi bir adalet idealizmi diyebiliriz. “Ey iman edenler! Allah için adaleti gerçekleştiren şahitler olun. Bir toplumun yaptığı kötülükler, sizi adaletsizliğe sevk etmesin. Adil olun; çünkü sorumluluk sahibine yakışan budur. Allah’a karşı sorumlu davranıp gazabından korkun. Allah, bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”²⁶ Üstelik bu, Allah’ın Kur’an’ın müntesiplerine özgü bir beklentisi değildir. Adaletin gerçekleştirilmesi, Allah tarafından daha önce gönderilmiş bütün peygamberlerin ortak öğretisi olarak lanse edilen evrensel bir hedeftir. Bunu ancak ismi Âdil olan bir Tanrı söyleyebilirdi.²⁷

3. Normatif Hukuktan Pozitif Hukuk Sistemine Adalet

*“Doğrusu biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik. İnsanlar adaleti gerçekleştirsınler diye onlarla birlikte kitabı ve mizanı indirdik. Ayrıca insanlara büyük bir güç ve daha nice faydalar sağlayan demiri indirdik ki Allah, hiç görmedikleri halde kendisine ve peygamberlerine yardım edenleri seçip ortaya çıkarsın! Allah sonsuz güç ve kuvvet sahibidir.”*²⁸

Ayetin içeriğine dikkatli bakıldığında adaletin sadece kavramsal olarak tüketilecek bir mefhumdan ibaret olmadığı görülebilmektedir. Diğer ayetlerle birlikte düşünüldüğünde adaletle inanmış bir topluluk tarafından bir sisteme dönüştürülmesine ve bu sistemin kurulması için gereken temel unsurların da sağlanmasına işaret edilmiştir. *Kitab, mizan* ve *kulu* adaletin ve dolayısıyla hukukun sembolü yapan evrensel sisteme işaret edildiği gayet açıktır. Adil bir sistem üretebilmenin felsefi ve sosyolojik temellerini tespit edip gerçekleştirilmesi için mücadele etmek de adalet emrinin bir gereğidir. Nitekim bu tür

bir sistemin kurulabilmesi için önce düşünce ve inanç temelinde dayalı felsefi bir zihniyet gerçekleştirmek, ardından o felsefi öğretinin oturacağı sosyal bir meşruiyet zemini oluşturmak adaletin kendisi kadar önemli taleplerdir. Bu tümel ilkeler çerçevesinde oluşturulacak ahlaki üstyapı ve bunun üzerine kurulacak ideal hukuk sisteminin temel unsurları oluşturulduktan sonra adaletle ilgili tikel örneklerden hareketle bir pozitif hukuk sisteminin denenmesi mümkündür.²⁹

Aral'ın değerlendirmesiyle ahlaki boyutu geçip hukuki boyutta var olma sürecine girildiğinde, somut bir anlam kazanmış olarak karşımıza çıkan nesnel adalet, bir içerik sorunudur. Bu aşamada adaletin ne dediği, hangi ilişki biçimlerinin adaletli kabul edilip edilmeyeceği sorunu, bunun cevabı ve içeriğinin belirlenmesi biz insanlara bırakılmıştır. Bu içerik çalışmaları sonucunda adalet nesnelleşir ve eni boyu belli somut bir toplum düzeni olarak algılanmaya başlar. Gerçi adalet kavramı, ahlaki boyutuyla da insana ve onun varlığına saygıyı deyimlemekle bir düzen düşüncesini akla getirir. En azından düşünsel ve teorik düzlemde bir ahlak sisteminden bahsedilebilir. Çünkü nerede düşünsel veya maddi bir varlık mevcutsa orada bir düzen ve adaletten söz edilebilir. Proudhon'un tasviriyle, "*Adalet artık çeşitli isimler altında dünyayı yönetir. Doğa ve insanlık, bilim ve vicdan, mantık ve ahlak, ekonomi ve politika, tarih, sanat, edebiyat vs. adalet, insan ruhundaki en öncelikli şeydir, toplumdaki en temel ihtiyaçtır, fikirlerin en kutusaldır ve bu gün kitlelerin en şiddetli bir biçimde istediği hakikattir. Dinlerin özünü ve sağduyunun müessesem balıdır, inancın gizli nesnesidir, bilginin başı, ortası ve sonudur. Adaletten daha evrensel, daha güçlü ve daha mütekamil bir şey düşünülemez.*"³⁰

Fakat tarif edilebilir, algılanabilir ve ölçülebilir bir yapıya kavuşan adalet artık bireylerin görece ahlaki değer yargılarına bırakılamaz. Oysa düzen bir düşünce ve tasarım olarak akıl ve mantığın gereklerine tabiidir ve asla tartışma ve eleştiriden muaf tutulamaz. Çünkü Chaim Perelman'ın ifadeleriyle, "Her devrim, her savaş, her hükümet darbesi adalet adına gerçekleştirilmiştir. Daha da garibi, yeni düzen taraftarları da eskiyi savunanlar gibi adaletin yerini bulması için dua ederler..."³¹ Fakat yasalar ve yazılı yazısız çeşitli normlar yoluyla somutlaşan adalet, ne kadar elastiki yorumlara tabi tutulursa tutulsun, bir ide olarak yasaların üzerinde her zaman varlığını ve bağımsızlığını korur. Yasal adalet ve yasa üstü adalet ayrımı da bu gerçeğe dayanır. Bu, aynı zamanda "olan ve olması gereken adalet" ayrımının da en somut ifadesi kabul edilebilir. Bütün eksiklik ve kusurlarına rağmen bu sistemi kurma, geliştirme, eleştirme ve yeniden kurma görevleri de aklın uhdesindedir. Çünkü düzenin kaynağı insan aklıdır. Düzenin ve barışın korunmasında aklın istemi, adaletin istemidir.³²

Adalet bir toplum düzeni kurmayı amaç edinmekle her şeyden önce insan aklının kendine hizmet vermesini bekler. Çünkü bunun yolu akıl ve mantıktan geçer. Fakat bu akıl, rasyonalizmin veya pozitivizmin sandığı gibi bütün

varlıkları kurup düzenleyen vicdan yoksunu mantıki ilkedden ibaret bir akıl değildir. Kendisine tam olarak güvenmemiz gereken akıl, o güçlü ve güvenilir mantığın yanı başında en yüksek hukuk ve adalet idesine de ev sahipliği yapan aklıdır. Hukukun ilkeleri, geçerliklerini, toplumun yapısından ve tarihsel durumdaki reel ilişkilerin özelliklerinden alırlar. Fakat doğrudan ve bağımsız olarak değil, böyle bir akla uygunluklarından alırlar. Bütün hukuki olgu ve olayları bütünsel bir hukuk adı altında toparlayarak ona hukuk dedirtecek bir ilk kaynağa, bir ideale ulaşmak aklın gereğidir. Akıl monist bir yapıdadır ve gözlemediği olgu ve olayları tek bir nedene, tek bir ilkeye indirmek suretiyle bütün olarak kavrayabilir. Fakat aklın yaptığı bu işlem ve ulaştığı sonuç, başta Kelsen olmak üzere normativistlerin sandığı gibi salt mantıki bir hipotez veya postulattan ibaret bir olgu değildir. Bu bir varlıktır, tıpkı matematiksel ilişkiler gibi düşünsel boyutta da olsa bir varlığı temsil etmektedir. Bu nedenle adalet, bütün insanlığın vicdanında yer alan yüksek bir değer, yüce bir idealdir. Ahlaki bir değer olarak insan kişiliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Hukuk düzeninin buyruk niteliği ve bağlayıcı karakteri buradan kaynaklanır.³³

Bu nedenle hukuk düzeni, toplumun mantıki düzenlenmesinden daha çok ahlaki düzenlemesi olarak tanımlanmıştır. Çünkü hukukçuyu ve dolayısıyla hukuku belirleyen bilgi ve vicdandır. Bu nedenle adaletsiz barıştan, adaletsiz güvenden ve güvenlikten söz etmek anlamsızlaşır. Adaletsiz güç, hukukun aracı olmaktan çıkar ve hukuku da adaleti de dönüştürerek devlet terörünün aracı haline getirir. Hukuk devleti deyimi kanunu olan devletlerin tek yanlı buyrukları anlamına gelir. Eşitlik ve özgürlük kavramları kağıt üzerinde karşılıksız çek, retorikte halkla dalga geçmenin tekerlemesine dönüşür.³⁴ Bütün bu olumsuzluklar bir de adalet sistemi adına yapıyorsa sadece hukuka değil, hukukun dayandığı adalet gibi hak gibi ahlaka dair ne kadar yüce değer varsa anlamsızlaşır, vicdan denen mefhum toplum hafızasında mevhuma dönüşür.

Bu nedenle biz eğer İslami anlamda bir adaletten söz edecek ve inandığımız o yüce değerlerin toplumda görünür hale gelmesini talep edeceksek Kur'an'ın akıl kalp bütünlüğüne yaptığı vurguyu içselleştirmiş bir makuliyet çizgisine dönmemiz gerekir. Mantık ile vicdanın bileşkesinden oluşan bir akıl ve adalet bağlamında yukarıda değindiğimiz ahlaki ve hukuki tümel hükümlerden oluşan ahlaki ve hukuki bir üst yapı bilinci oluşturmalıyız. Sonra Medine'de indirilmiş olan şu tür tikel hükümleri örnek alarak ve aynı makuliyet çerçevesinde değerlendirerek, söz konusu sistemin altını dolduracak pozitif hukuk teorileri deneyebilmeliyiz. Bu tür çalışmalar yapmadan adalet isteriz diye slogan söylemek yeterli olsaydı, adalet her markette ulaşabileceğimiz yaygınlıkta bir ürün olabilirdi. Adalet kavramıyla ilişkilendirilen tikel hükümlerin yer aldığı ayetlere göz attığımızda adaletin nesnel hale gelmiş örneklerine şahit olabiliriz:

a. “Ey inananlar! Bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman onu yazın. Aranızdan bir kâtip de iki tarafın haklarını gözetecek şekilde yazsın. Allah kendisine nasıl bilgi verdiyse kâtip de yazmaktan kaçınmasın, mutlaka yazsın. Borçlu olan da yazdırsın. Rabbi olan Allah'a karşı sorumlu davranıp gazabından korksun ve borcunu eksik göstermesin. Eğer borçlu akılsız, zayıf veya yazdırmaktan aciz ise onun yerine velisi adalete uygun olarak yazdırsın. İki tane de erkek şahit bulundurun. İki erkek bulamazsanız, birinin unutmaması durumunda diğerinin hatırlatması için dürüstlüklerine güvendiğiniz bir erkek, iki kadın bulundurun. Şahitler çağırıldıkları zaman şahitlik etmekten kaçınmasınlar. Az olsun çok olsun, vadesi doluncaya kadar borcunuzu bütün ayrıntılarıyla yazmaktan üşenmeyin. Bu, Allah katında daha adaletli, şahitlik açısından daha sağlam ve şüpheye düşmemeniz için daha güvenilir bir yoldur. Ancak, aranızdaki gündelik peşin alışverişlerinizi yazmamanızda size bir günah yoktur. Alışverişlerinizde şahit bulundurun. Fakat kâtip ve şahit asla zarar görmesin. Eğer onlara zarar verirseniz yoldan çıkmış olursunuz. Allah'ın gazabından korkun; bunu size Allah öğretmektedir. O her şeyi bilir.”³⁵

Bu ayetin Medine’de, hicretin yaklaşık 2. yılının sonlarında geldiğini düşünürsek bu aşamaya kadar Müslüman toplumunda yaşanan değişimleri tahmin edebiliriz. Bu tarihe kadar aynı değerlere inanmış ve içselleştirmiş Müslüman bir topluluğun oluştuğunu, öyle bir toplumsal meşruiyet çerçevesinde ve Hz. Peygamberin liderliğinde, günümüzdeki anlamıyla kurumlaşmamış olsa bile yeni bir devlet organizasyonunun gerçekleşmeye başladığını biliyoruz. Gayrimüslimlerle yapılan birlikte yaşama anlaşmasına paralel olarak Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemeye dönük ahlaki ve hukuki hükümlerin gelişinde gittikçe artan bir ivmeyle bir yoğunlaşmanın yaşandığını da Kur’an ayetlerinden gözleyebiliyoruz. Daha da önemlisi Mekke’de gelen hükümlerle Medine’de gelen hükümler arasında ahlaki-hukuki, tümel-tikel gibi bariz farkların olduğunu da gözlemek mümkün. Özellikle bu surede bu ayetten önce gelen hükümleri de takip edebiliyoruz. Bilhassa öncesinde zekât infak ve sadakayı emreden, faizi haram kılan ayetlerden³⁶ sonra bu ayetin borçlanmayla ilgili düzenlemeler getirmesi bariz bir tedricilik içerdiğini göstermektedir. Dahası ayetin içeriğine bakıldığında ahlaki ve hukuki hükümlerin iç içe ve genel bir mantıki sebeplilik ve gayeci yaklaşımlar arz ettiği hissedilmektedir. Ayet genelde eş, dost ve tanıdıklar arasında cari olan borçlanmalarda yazışmanın ihmal edilmesi nedeniyle yapılan uyarıyla başlamaktadır. İnsanlar bu tür durumlarda yazışmayı güvensizlik olarak anlarlar. Fakat bu, güvensizlik değil, unutmama ve yanılma gibi riskleri öngörerek alınan bir tedbirden ibarettir.³⁷

Borçlanmaların yazılmasını emreden bu hüküm sözün senet olduğu çağlarda nedb (tavsiye) olarak anlaşılması, farzıyeti düşünülmemiştir. Fakat bu önerinin ve uygulamaların zamanla noterlik kurumunun gelişmesindeki katkısı ne olmuştur araştırmaya değer bir konu olduğunu düşünüyoruz. Fakat çek ve se-

nedin anlamını yitirmeye başladığı günümüzde bu hükmün ne anlam ifade ettiğini yeniden düşünmek gerekir. Yazışma kültürünün gelişmediği bir toplumda, ayetin yazışmayla birlikte de şahit bulundurma zorunluluğu getirmesi, anlaşmaların güvenliği bakımından önemli bir gelişmeye önyak olduğu kesin. Erkekle kadının şahitliği arasında ayırım yapması, o dönem sosyo-kültürünün ve ekonomik ilişkilerin tabii sonucudur. Çünkü o dönemde kadınlar çoğunlukla iktisadi hayatın dışında kalıyorlardı. Bu tür olaylara vukufiyetleri erkekler kadar pratik olamazdı. Dolayısıyla bu fark, bu konuda kadının doğuştan eksik olduğu anlamına gelmez. Onların uzmanlık alanlarında cari olan işlemlerde de onların sözlerine ve dolayısıyla şahitliklerine daha çok itibar edilebilir. Çünkü olay Allah'ın güvenmesinden ziyade tarafların birbirine güvenmesiyle ilgilidir.

Devamındaki 283, 284. ayetlerde de devam eden kâtip (noter), şahit ve kefil gibi sözleşmeye taraf olmayan üçüncü şahısların göreceği bireysel zararlar, lüzumu halinde kefil veya şahit bulamamak gibi toplumsal sorunlara yol açabilmektedir. Bunların zarar görmemesinin gaye olarak ortaya konması da sebeplilik açısından önemli argümanlar olarak değerlendirilebilir. Bu mantiki hükümlerin ayetlerin sonunda, inanç ve ahlaka bağlanması da adalet kadar hukukun da vicdanda iki boyutlu bir düğüm barındırdığını gösteren çok önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

b. *“Adaleti yerine getiremeyeceğinizden dolayı yetim kızlarla evlenmekten çekinirsiniz, size uygun olan diğer kadınlardan iki, üç veya dört tane evlenebilirsiniz. Eğer adaleti gözetemeyeceğinizden korkarsanız bir taneyle ve size ait cariyelerle yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için dâba uygundur.”*³⁸

Bu ayet ise hukuki bir kesin ifade taşımaktan çok bireylerin vicdanına seslenen ahlaki bir çağrı niteliğindedir. Her şeyden önce ayet yetim haklarının gözetilmesi bağlamında geldiği, yetim kızların haklarını gözetememe ve adaleti yerine getirememe konusunda toplum vicdanında oluşmuş hassasiyet nedeniyle yetim olmayan kadınlarla çok evliliği önermektedir. Dahası yetim olmayan kızlarla evlenip de adaleti yerine getiremeyeceği konusunda endişe duyanların tek eşlilikle yetinmeleri önerilmektedir.³⁹ Tarihen sabittir ki o toplumda çok evlilik bir olgu olarak mevcuttur ve neredeyse sınırsızdır. Hem bu ayetin hem de ifade edeceğimiz şu ayetin ifade biçiminden Müslümanların vicdanında çok evlilik konusunda adaleti yerine getirememe endişesinin oluştuğu, bu nedenle de hem yetim kızlarla hem diğer kadınlarla çok evlilik yapma konusunda bir çekingenliğin meydana geldiği anlaşılmaktadır. *“Ne kadar çaba gösterirseniz gösterin, kadınlar (eşler) arasında adaleti bütünüyle sağlayamazsınız. O halde tamamen birine meyledip de diğerini boşlukta bırakmış gibi davranmayın. Eğer aranızı ıslah eder ve sorumlu davranıp kötülükten sakınırsanız Allah son derece bağışlayıcı, son derece merhametlidir.”*⁴⁰

Bu tereddüdü oluşturan şeyin, o güne kadar Kur'an'ın geliştirdiği ahlaki, vicdani hassasiyetle adalet ve hakkaniyet duygusunun derin yaptırım gücüdür. Böylesi bir durumda ideal olanın tek eşlilik olduğuna dikkat çeken ayetin çok evliliği teşvik etmesinin nedeni ne olabilir? Ayetin olayı tasvir biçiminden Müslümanların ilkesiz kadın düşkünlüğü olmadığı anlaşılmaktadır. O takdirde geriye kalan en önemli sebep, savaşlar sonucu erkek nüfusunun azalmasıyla ters orantılı olarak kız ve dul kadın nüfusunun artması ve bunun sonucunda meydana gelen sosyal güvenlik açığı olabilir. O günkü toplumsal, siyasi ve ekonomik yapının bunu çözecek başka bir çözüm şekli görünmemektedir. Hatta erkeklerin çok evlilikte tereddüt etmesinin nedeni sadece adaleti gözetememe korkusu da olmayabilir. Belki bunda ekonomik yetersizliğin de rolü olabilir. Çünkü Mekkelilerle üç büyük savaş yeni yapılmış ve Müslümanların önemli bir kısmının muhacir/mülteci olduğu bir zeminde henüz bunun yaraları da sarılmış değildir. Bu dönemin en önemli tartışma konularından birisi Enfâl suresinde olduğu gibi ganimet azlığı ve paylaşımı sorunudur.

d. Fakat ekonomik kaygılar evlenme konusundan çok boşanma konularında gündeme gelmektedir. *“Bekleme sürelerini tamamlayınca, kadınları ya iyilikle yanınızda tutun ya da iyilikle ayırın. Aranızda belirlediğiniz iki tane adaletli şahit bulundurun ve şahitliği de Allah'ın rızasına uygun olarak yapın. Bunlar, Allah'a ve abiret gününe inananlar için verilen öğütlerdir. Kim Allah'a karşı sorumlu davranırsa Allah ona bir çıkış yolu bahşeder ve onu hiç hesap edemeyeceği şekilde rızıklandırır. Kim Allah'a güvenirse (tevekkül ederse) Allah ona yeter. Allah işini hedefine ulaştırır. Allah, her şey için bir ölçü (plan) belirlemiştir.”*⁴¹ Ayet o toplumun olgusal olarak var olan sorunlarına çözümler getirdiği gibi olguyu kutsamadığı, aksine olguda değişikliğe giderek erkeklerin haksız fillerini eleştirdiği, yetkilerine sınırlamalar getirdiği ve kadınların durumlarında bir takım iyileştirmeler sağladığı görülmektedir.

Kadını boşamanın erkeğin iki dudağı arasında olduğu, boşanan kadının gönderilmeyip evde köle gibi esir edildiği bir ortamda onların özgür bırakılmasını sağlayacak önerilerin gelmesi, evlenmede olduğu gibi boşanmada da iki şahidin bulundurulması şartının getirilmesi, o toplumda kadının aleyhine işleyen adaletsizliğin giderilmesi açısından önemli değişimler olarak görülebilir. Ancak olay bundan ibaret görülmeyebilir. Çünkü bu ayetteki içerik ve ifade biçimlerine bakıldığında da ahlak ve tabi hukuk bileşkesi bir üslupla karşılaşılmaktadır. Allah'ın dini/ahlaki anlamda müminlere bir takım hükümler vaz'etmesi, bir hukuk metnine benzese bile bir kanun metnine benzetmek ve öyle değerlendirmek asla isabetli bir yaklaşım olamaz. Kur'an ayetlerini ve içerdiği hükümleri kanun metni gibi okuyup onunla bir toplumu yönetmeye kalkışmak, Kur'an'a da hukuka da İslam toplumuna da yapılabilecek en büyük haksızlık olur. İslam toplumları için hazırlanacak bir pozitif hukuk veya bir kanun metni, ancak hukukçu, siyasetçi işbirliği ve İslam toplumunun da

uzlaşısı ile hazırlanan metinler için kullanılabilir. Bu da ancak Kur'an-sünnet ilkeleri ve örnek hükümlerinden hareketle Müslüman hukukçuların oluşturulacakları bir hukuk felsefesi, İslam tarihçisi ve sosyologlarının Müslüman toplumların yapısını sosyolojik analizlere tabi tutarak oluşturacakları bir hukuk sosyolojisi neticesinde sağlıklı bir yapıya kavuşturulabilir. Dolayısıyla Medeni kanun konusunu Kur'an'daki mevcut örneklerden ya da İslam toplumunun M. 7. asra özgü yapısından ve ilişki biçiminden ibaret görmek, İslam'a da Müslümanlara da haksızlık olabilir.

e. Şu ayette konu ibadet ve doğrudan dini alana ait olduğu için getirilen cezaların de dini anlamda kefaretlere olduğu görülmektedir. Adil şahitler de sırf seçilecek kurbanlıkların öldürülen hayvana denk veya uygun olup olmaması konusunu sınırlıdır. Bu da varsa iki tarafın razı ve kalplerinin mutmain olması bakımından önerilmiş olmalıdır. Bunun dışında ayet tamamen fetva konusuna girer, hukuk veya kaza konusuna dâhil edilmesi isabetli görülmemektedir. *“Ey iman edenler! İhramda olduğumuz sürece av hayvanı öldürmeyin. Sizden biri kasten av hayvanı öldürürse bunun cezası ya öldürdüğü hayvana denk olan bir kurban kesmesidir -ki keseceği kurbanın, adil iki kişinin Kâbe'ye getirilen kurbanlıklar arasından seçip kararlaştıracağı bir hayvan olması gerekir- veya kefaret olarak fakirleri doyurması ya da ona denk gelecek şekilde oruç tutmasıdır. Böylece işlediği suçun cezasını tatmış olsun. Allah, daha önce yaptıklarınızı affetti. Kim eski kötülüklerine dönerse Allah ona bedelini ödetir. Allah, son derece güçlüdür, intikam almaya muktedirdir.”*⁴²

f. Şu ayet de yazılı hukukun gelişmediği sözlü hukukun revaçta olduğu o günkü toplumda iki şahit ve yemin yoluyla ispat konusuna girmektedir. O günkü toplumsal algı ve hukuki ispat yöntemleriyle ilgili bir özellik arz etmektedir. Şahitlik konusu hukuk ve şekil açısından bazı değişikliklere uğrasa bile şahitliğin doğru yapılması kıyamete kadar değişmeyecek bir adalet ve hakkaniyet konusudur. *“Ey iman edenler! İçinizden biri ölmek üzere iken vasiyet ettiği zaman, sizden iki adil kişinin şahitlik etmesi gerekir. Ya da yolculuk esnasında ölüm sizi bulursa sizden olmayan iki kişi şahitlik eder. Eğer şahitlikleri konusunda kuşku duyarsanız namazdan sonra o iki kişiyi bekletir ve Allah adına şöyle yemin ettirirsiniz: “Biz, şahitliği bir menfaat karşılığı değiştirmeyiz; akrabamız için bile olsa Allah'ın şahitliğini gizlemeyiz. Eğer böyle bir şey yapacak olursak gerçekten günahkârlardan oluruz.”*⁴³

Sonuç

Özetle ifade etmek gerekirse adalet konusu, hem İslam'ın hem de vicdanın öngördüğü en temel ortak ilkelerden biridir. Toplum-devlet, kamu-özel, tümel-tikel gibi ayrımlar itibarıyla bir takım anlam farklılıkları arz etse de hak-hukuk açısından değişmez ideal normatif bir değeri ifade eder. Oluşturmayı hedeflediği ahlaki ve hukuki sistemde farklı görüntüler arz edebilir, farklı rol-

ler ifa edebilir. İyi veya kötü adaletsiz toplum olamayacağı gibi toplumsuz da adalet olamaz. Toplumda adalet ahlak olarak oluşur ve zorunlu olarak sistemleşerek hukuka dönüşür. Kökü vicdanda bulunan ahlaktan hukuka dönüşürken nesnel hale gelir ve pozitif bir hal alır. Böylece bir yanıyla hukuku yaşatan ve düşünce ve inancı canlı tutan bir değer olarak yaşarken, somutlaştığı ölçüde de objektifleşir, algı, ölçme ve değerlendirmenin konusu haline gelir. Toplamların düşünce ve kültürünü oluşumlarını var eden değerlerin en önemlisi olarak adalet toplumsal düzenin en önemli yapı taşıdır. Toplum muhtaç olduğu adaletten çok şey bekler. Fakat adalet de toplumdan çok ciddi beklentiler içerisindedir. Her birinin sağlıklı bir şekilde var oluşu da birbirine bağlıdır. Nihai noktada her ikisinin hayatı da insana ve onun aklına bağlıdır. Adalet insanda doğar, davranışlarında görünür, akıl ve iradesiyle düzenini kurar, zaafıyla felç olur. Adaletin olması da olmaması da bizim elimizdedir. Biz adil olursak olur, olmazsak olmaz.

Kaynakça

- Ebu'l A'lâ el-Mevdûdî. *Tefhimü'l-Kur'an*. İstanbul: İnsan Yay. 1991.
Hamide Topçuoğlu. *XX. Yüzyılda Tabii Hukuk Rönesansı*. 20. Yüzyılda Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi. 1953.
İbn Manzur. *Lisanü'l-Arab*. I-IX. Kahire: Daru'l-Hadis. 2003.
Kur'an-ı Kerim
Vecdi Aral. *Beklediğimiz ve Bizden Beklenen Adalet*. İstanbul: Legal Yay. 2014.
Vecdi Aral. *Hukuk Felsefesi Dersleri*. İstanbul. 1945.

Notlar

- ¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Kahire 2003, Daru'l-Hadis, I-IX, C. VI, s. 123-128.
- ² 82 İnfitar, 6-8.
- ³ Aral, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İstanbul, 1945, s. 41, 110-120; Hamide Topçuoğlu, *XX. Yüzyılda Tabii Hukuk Rönesansı*, Ankara 1953, s. 79.
- ⁴ 6 En'âm, 70. ayette olduğu gibi şu ayetlerde de "adlün" kelimesinin aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir: 2 Bakara, 48; 2 Bakara, 123.
- ⁵ Aral, *Adalet*, s. 40.
- ⁶ 38 Sâd, 22, 26.
- ⁷ 7 A'raf, 159.
- ⁸ 6 En'âm, 115.
- ⁹ 7 A'raf, 181.
- ¹⁰ Topçuoğlu, *Tabii Hukuk Rönesansı*, s. 24, 25.
- ¹¹ Topçuoğlu, *Tabii Hukuk Rönesansı*, s. 42.
- ¹² Topçuoğlu, *Tabii Hukuk Rönesansı*, s. 46.
- ¹³ Topçuoğlu, *Tabii Hukuk Rönesansı*, s. 46, 47.
- ¹⁴ 6 En'âm, 155
- ¹⁵ 42 Şûrâ, 15.
- ¹⁶ 57 Hadid, 25.

- 17 Wilde'in dediği gibi, "*Adaletsizlikten daha kötü olan tek bir şey vardır. O da elinde kılıcı olmayan adalettir. Hak, güç değilse kötülüktür.*" (Aral, *Adalet*, s. 24, 25).
- 18 16 Nahl, 75, 76.
- 19 Aral, *Adalet*, s. 1-12.
- 20 Aral, *Adalet*, s. 55.
- 21 Aral, *Adalet*, s. 54-70.
- 22 16 Nahl, 90.
- 23 4 Nisa, 58.
- 24 4 Nisa, 135.
- 25 Henry van Dijke'in dediği gibi, "*Korkuya dayanan bir barış, bastırılmış bir savaştan başka bir şey değildir.*" Bkz. Aral, *Adalet*, s. 57-59.
- 26 5 Maide, 8.
- 27 Hukukun ahlaka dayanması bir yana, Radbruch'un ifadesiyle, "*Dinin kutsamasından yoksun bir hukuk zayıftır.*" Bkz. Aral, *Adalet*, s. 63-68.
- 28 57 Hadid, 25.
- 29 Adalet ve hukuk düzeni konusunda yaklaşık değerlendirmeler için bkz. Aral, *Adalet*, 54-57.
- 30 Aral, *Adalet*, s. 54, 55.
- 31 Aral, *Adalet*, s. 55.
- 32 Aral, *Adalet*, s. 55.
- 33 Aral, *Adalet*, s. 55-56.
- 34 Aral, *Adalet*, s. 56-70.
- 35 2 Bakara, 282.
- 36 2 Bakara, 261-281.
- 37 Ebu'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, I, İstanbul, 1991, İnsan Yay. 226.
- 38 4 Nisa, 3.
- 39 Cahiliye insanının yetimlerin mallarını haram yollarla yedikleri bilinmektedir. Yetim kızları, sırf miraslarına konmak için nikâhlayanlar vardı (Buharî, *Tefsir* 4/73). Kur'an'ın şiddetli uyarıları (17 İsrâ, 34), müminlerde ciddi kaygılara yol açmış ve yetimlerle aynı evi ve hatta aynı sofrayı paylaşmaktan çekinir olmuşlardı. Bu nedenle Kur'an, müminleri psikolojik olarak rahatlatıcı bir hüküm getirmiştir (2 Bakara, 220). Bu ayette 2. ayetteki uyarılara atfen yetim kızların hakları konusunda adaleti gözetememek gibi bir korkunuz varsa onlarla evlenme yerine yetim olmayan diğer kız veya kadınlarla evlenin ve onların haklarını da gözetin şeklinde bir tavsiye yapılmaktadır (Maverdî, *en-Nüket*; Zemahşerî, *Keşşef*, ilgili ayetin tefsiri). Üstelik aynı adalet hassasiyetiyle tek evlilik önerilmektedir.
- 40 94 Nisa, 129.
- 41 65 Talak, 2, 3.
- 42 5 Maide, 95.
- 43 5 Maide, 106.

